

सर्वधर्मसमभावाचे शिक्षण देणारे -बौद्धकालीन ऐतिहासिक शिक्षण इंद्रे

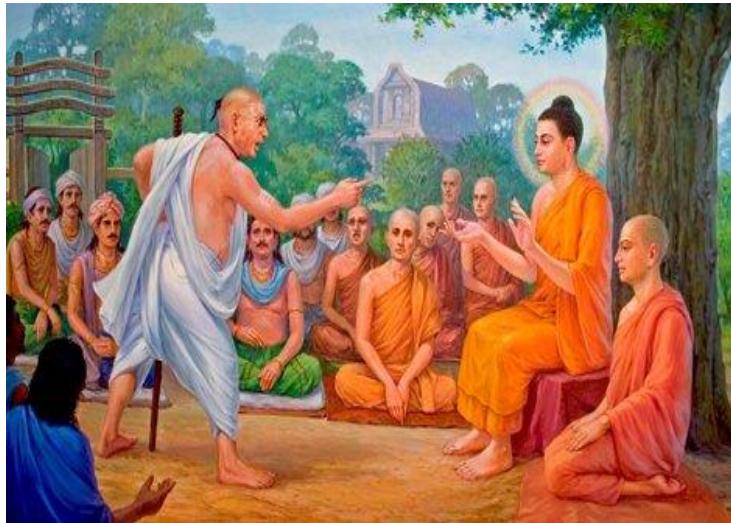
शारदा बंडे

ऐतिहास विभाग स्वा.सै.सूर्यभानजी पवार महाविद्यालय, पूर्णा (जं),
जे.परभणी

प्रारूपिक :-

भारतीय इतिहासाचा प्रारंभ हा वैदिक संस्कृतीपासून मानला जात होता. इ.स. 1921 व 1922 मध्ये राखलदास बॅनर्जी व दयाराम सहानी यांनी हडप्पा संस्कृतीचा शोध लावला. त्यावेळी भारताचा इतिहास हा 5000 हजार वर्ष मागे जावून भारताला सिंधू संस्कृतीपासून सलग इतिहास प्राप्त झाला. या कालखंडामध्ये मोठ्या प्रमाणावर वैदिक साहित्य निर्माण झाले. वैदिक काळाची विभागणी पूर्व वैदिक काळ व उत्तर वैदिक काळ या दोन कालखंडामध्ये केलेली दिसून येते. वैदिक काळामध्ये शिक्षणाची सांगड मोक्षांशी घेतलेली होती. म्हणजेच शिक्षण हे धर्माशी निगडीत केलेले होते.

ऋग्वेद काळाच्या उत्तरार्धात शिक्षण जाती व्यवस्थेवर आधारीत होते. व जाती व्यवस्थेची शिक्षणाची सांगड घातल्यामुळे सर्व सामान्यपणे शुद्रांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता फक्त ब्राह्मण क्षत्रिय व वैश्य यांनाच शिक्षण घेण्याचा अधिकार होता. उत्तरवैदिक काळामध्ये शिक्षणाची सांगड मोक्ष व यज्ञाशी घातली गेली होती. उत्तरवैदिक काळ हा व्रतवैकल्याचा व धार्मिक आंदाधुदींचा कालखंड म्हणून ओळखला जावू लागला होता. त्यासाठी त्यांना नवीन धर्माची आवश्यकता होती. ज्या धर्माच्या माध्यमातून सर्वाना शिक्षण घेता येईल व त्याचबरोबर मोक्ष ही मिळवता येईल.

इ.स.पूर्व 6 वे शतक हे धार्मिक अंदाधुदीचे शतक होते. सर्व सामान्यांना नवीन धर्माची आवश्यकता होती. भारतामध्ये बौद्ध व जैन धर्माचा उदय झाला. बौद्ध व जैन धर्माच्या उदयामुळे भारतीयांना नवीन धर्म मिळाला. त्याचबरोबर बौद्ध व जैन धर्म हे दोन्ही धर्म वैदिक धर्मापेक्षा आचरणास सुलभ होते. शिवाय धर्मामध्ये कोणालाही प्रवेश घेण्याचे स्वातंत्र्य होते.

बौद्ध धर्माचा उदय हा मगध राज्यामध्ये झालेला आपणांस दिसून येतो. बौद्ध धर्माला मोठ्या राज्याकडून राजाश्रय ही मिळाला राजकिय व शिक्षण प्रक्रियेच्या माध्यमातून हा धर्म भारतभर

प्रसार पावला तसेच सम्राट अशोक, बिंबीसार, सम्राट कनिष्ठ इत्यादींचा प्रामुख्याने विचार करावा लागतो. यामुळे बौद्ध धर्माचा प्रसार, चीन, जपान, थायलंड, श्रीलंका, ब्रह्मदेश, नेपाळ, तिबेट, कंबोडिया, मलेशीया इ. बाबत देशातही प्रसार झाल्यामुळे तो जगातील नंबर एकचा धर्म बनला आहे.

बौद्ध धर्मामध्ये शिक्षणाला फार महत्वाचे स्थान होते. शिक्षणाच्या प्रसारासाठी मोठमोठे शैक्षणिक केंद्र उदयास आली होती. बौद्ध धर्माच्या शैक्षणिक केंद्राची दखल जागतिक स्तरावर घेण्यात आलेली होती. भारतीय जीवन पद्धतीत मुलांच्या शिक्षणाला अतिशय महत्वाचे स्थान होते. विद्यार्थ्यांना हे शिक्षण गुरुगृही राहून घ्यावे लागे. मौर्य काळात बौद्ध धर्माचा झापाटयाने प्रसार झाल्यामुळे एवजळ गुरुचे आश्रम हीच आता शिक्षणाची केंद्रे राहिली नाहीत तर विविध पंथाचे धर्ममठ, बौद्ध विहार व मंदिरे यांचाही उपयोग शिक्षणासाठी होवू लागला.

नालंदा विद्यापीठ :

बिहारमध्ये पाटण्यापासून पूर्वेस चाळीस मैलांवर असलेले नालंदा हे बुद्धाचा पट्टशिव्य सारीपुत्र जन्मस्थान असल्यामुळे बौद्धांचे प्रसिद्ध तिर्थक्षेत्र होते. नालंदा येथे वटगांव हया गावात बौद्ध विहार होता इ.स. 410 मध्ये प्रसिद्ध चिनी यात्रेकरु थाहीयान याने नालंदाला भेट दिली त्यावेळी नालंदाचा हा विहार बौद्धांचे एक विद्यालय होत व त्यावेळी ते विशेष प्रसिद्ध नव्हते.

तरीही वटगावच्या हया नालंदा बौद्ध विहारात इ.स.च्या तिसऱ्या शतकात दुसरा बुद्ध म्हणून गौरविल्या गेलेल्या नागार्जून आणि इ.स. 320 मध्ये आर्यदेव हे दोन विद्वान पंडीत निर्माण झाले.

नागार्जूनाचे कार्य प्रामुख्याने दक्षिण भारतात झालेले आहे. दक्षिण भारतातील बौद्ध धर्माच्या प्रसाराचे, संवर्धनाचे भरभराटीचे क्षेत्र मुळात ब्राह्मण असलेल्या नागार्जूनास जाते. मुळात ब्राह्मण असलेला नागार्जून रसविधेकरिता बौद्ध झाला. हिंदू धर्माभी यांनी गुप्त सम्राट कुमार गुप्ताने नालंदा विद्यापीठाचा पाया घातला आणि नालंदा या बौद्ध विहाराचे विद्यापीठात रुपांतर झाले.

विद्यापीठ परिसर :

नालंदा विद्यापीठाची जागा प्रशस्त व निसर्गरम्य होती. एका विद्यापीठात अनेक इमारती होत्या या इमारतीपैकी काही महाविद्यालयाच्या, काही ग्रंथालयाच्या तर काही आचार्यांच्या व तसेच

विद्यार्थ्याच्या निवासासाठी होत्या. काही इमारती दोन मजली. चार मजली तर काही नऊ मजली होत्या इमारतीच्या भिंती व स्तंभ अलंकृत होते.

-नालंदा विद्यालय :

नालंदा विद्यापीठातील ‘धर्मगंज’ या विभागात जगप्रसिद्ध नालंदा विद्यापीठाचे विशाल ग्रंथ संग्रालय होते. धर्मगंज मध्य रत्नसागर रत्नदधी आणि रत्नरंजन नावाच्या तीन इमारतीत नालंदा विद्यापीठाचा ग्रंथ संग्रह सामावलेला होता. या तीन इमारतीमध्ये मिळून नालंदा विद्यापीठाचे लक्षावधी ग्रंथ ठेवण्यात आले होते. एवढा प्रचंड ग्रंथसंग्रह त्या काळात जगाच्यापाठीवर कुठेही नव्हता.

अभ्यासक्रम :

नालंदा विद्यापीठात फक्त उच्च शिक्षणाचीच सोय होती. व्याकरण, साहित्य, तर्कशास्त्र, धर्मशास्त्र, योगविधा व अठरा संप्रदाय हा विषयांचा अभ्यासक्रमात समावेश होता. बौद्ध धर्माशिवाय जैन. हिंदू धर्माचेही तत्त्वज्ञान नालंदा विद्यापीठात शिकविल्या जात असे धर्मविद्याबोरोबरच व्यावहारीक विषयांचे ज्ञानही येथे दिले जाई. चित्रकला, शिल्पकला, मंत्रविद्या,

गणितशास्त्र, वैदेकशास्त्र, वेदविद्या, न्यायशास्त्र, खगोलशास्त्र, स्थापत्यकला अश्म विविध विषयांचे अध्ययन नालंदा विद्यापीठात होत होते. त्याचबरोबर विविध भाषांचेही अध्यापन येथे चालत होते.

नालंदा विद्यापीठाची ख्याती लवकरच सर्वदूर पसरली आणि भारताच्या दुरदुरच्या भागातून नव्हे, तर परदेशातुनही विद्याजर्नाच्या ओढीने विद्यार्थी नालंदा विद्यापीठात येऊ लागले. प्रवेश परिक्षा इतकी कडक होती की, परिक्षेत केवळ 20 ते 30 टक्केच विद्यार्थी उतिर्ण हात आसत आणि तेवढ्यानांच फक्त विद्यापीठात प्रवेश मळत असते. विद्यार्जन निःशुल्क होते. एवढेच नव्हे तर विद्यापीठातील आचार्यासाठी जशी भोजन-निवासाची व्यवस्था असे तशीच व्यवस्था विद्यार्थ्यासाठी केलेली होती. नालंदा विद्यापीठात विद्यार्जन करता यावे म्हणुन हाहियान, ह्युएनत्संग, इतिंसग, योनची ह्युएनचिऊ, नाऊसिंग, हॅग, आर्यवर्मन, बुधधर्म इ.चीन /, तिबेट, कोरीया इ. देशातून नालंदा येथे आली होती.

सम्राट हर्षवर्धनाच्या काळात नालंदा विद्यापीठ शिक्षणाचे जगविख्यात विद्याकेंद्रे होते. अशिया खंडातील प्रसिद्ध बौद्ध विद्यापीठ म्हणुन नालंदा विद्यापीठ प्रख्यात होते.

वल्लभी विद्यापीठ :

सौराष्ट्रात पश्चिम किनान्यावरील 'वल्लभी' हे प्रख्यात बंदर व शहर प्राचीन काळात भरभराटीस आले होते. काठवाडातील वल्लभी ही मैत्रक राजांची राजधानी होती. मैत्रक राजांच्या राजाल्यामुळे वल्लभीतील विद्यापीठाची भरभराट झाली. इ.स.च्या सातव्या शतकात वल्लभी विद्यापीठात चालु असलेल्या ज्ञानदानाच्या पवित्र कार्यामुळे त्याची सर्वदुर ख्याती पसरली. चिनी यात्रेस इत्सींग पल्लभीत आला तेंव्हा त्याला पल्लभी नालंदा विद्यापीठाच्या धर्तीवर शैक्षणिक कार्य सुरु असलेले आढळून आले.

वल्लभी विद्यापीठात सुमारे 72 विषय शिकविले जात असून त्यामध्ये गणित, व्याकरण, लेखनकला, जोतिषशास्त्र, स्थापत्यशास्त्र मंत्रविद्या, यंत्रविद्या, धनुरविद्या, नृत्यगायनादी विविध कला यासारखे महत्वाचे विषय अंतर्भूत होते.

विक्रमशिला विद्यापीठ :

पालववंशातील बौद्धधर्मानुयायी राजा धर्मपाल याने नालंदा पासून सुमारे वीस मैल अंतरावर विक्रमशिला विद्यापीठाची स्थापना केली. मगद प्रांतातील हे दुसरे प्रसिद्ध बौद्ध विद्यापीठ

होय. पाल वंशाचा संस्थापक आणि धर्मपालाचे वडील गोपाळ यांनी जवळपास 400 वर्ष पाल राजांनी आपल्या कारकिर्दीत नालंदा, औदेतपूर, विक्रमशीला, जगदल, सोमपूरी इ. अनेक विद्यासंस्थानानाउदारहस्ते राजाश्रय दिला होता.

गेच्या तीरावरील एका टेकडीवर भव्य प्रागंणात बांधलेल्या विक्रमशीला विद्यापीठाच्या वास्तुत मुख्य मंदिरालगत 107 प्रकोष्ठ होते. या भव्य प्रकाराला सहा प्रवेशद्वारे होती. धर्मपालाने विमशील विद्यापीठाच्या रम्य परिसरात अनेक देवळे व विहार बांधलेत. अध्यापनासाठी प्रशस्त खोल्या बांधण्यात आल्या विहाराच्या व्यवस्थेसाठी 108 भिकुची नेमणुक केलेली होती. विक्रमशीला विद्यापीठात 3000 विद्यार्थ्यांची राहण्याची सोय होती. त्यांना शिक्षण देणाऱ्या शिक्षकांची संख्या सुमारे 700 पर्यंत होती.

पाल राजांचा कायम राजालय मिळाल्यामुळे आणि अतिशय विव्दान शिक्षकांची परंपरा लाभल्यामुळे विद्यापीठाचा लौकिक झपाटयाने वाढु लागला अल्पावधीतच नालंदा विद्यापीठाला मागे टाकून विक्रमशीला आंतरराष्ट्रीय विद्यापीठ या नावाने विख्यात झाले. विक्रमशीला विद्यापीठाचे तिबेटशी जवळपास 400 वर्ष उत्तम संबंध होते.

अशा प्रकारे बौद्धकालीन शिक्षण देणारे केंद्रे हे कुठल्याही एकाच धर्माचे शिक्षण देण्यासाठी कोणताही भेदभाव व मानणारे होते एकाच धर्माचे शिक्षण न देता जैन व हिंदु धर्माचेही शिक्षण हया विद्यापीठातून मिळत होते.

निष्कर्ष :

1. कुठल्याही धर्मामध्ये मतभेद नव्हते.
2. शिक्षणासाठी कुठलाही वशीला जमत नव्हता करण संपूर्ण शिक्षण बुद्धमतेवर होते.
3. श्रीमंत व गरीब अशी दरी नव्हती. द्वार परीक्षा सगळ्यानांच आवश्यक होती.
4. शिक्षण हे सर्वांनाच मोफत होते.

संदर्भपूर्वक :

1. डॉ. धनंजय आचार्य	-	प्राचीन भारत- श्री साईनाथ प्रकाशन धरमपेठ
-गांपूर 2005 पृ 492,93,94
2. एस.अबीद हुसेन अनुवाद-
प्रकाश देशपांडे	-	भारताची राष्ट्रीय संस्कृती नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया
1995 पृष्ठ क्र. 36,37
3. प्रा.मा.म.देशमुख	-	प्राचीन भारताचा इतिहास,
विद्याभारती प्रकाशन, नागपूर 1998, पृ 237,38

4. अ.रा.कुलकर्णी - प्राचीन भास संस्कृती आणि इतिहास स्नेह वर्दन प्राश-न, पु. -2007 पृ. 231,232
5. मदत मार्डकर - प्राचीन भारताचा इतिहास, विद्या बुक्स पब्लिकर्स औरंगाबाद 1997 पृ. 176
6. प्रा.पी.जी.जोशी - भारताचा इतिहास, विद्या प्राश-न, -गांपूर प्र.132,33